

Köktürk Harfli Uygur Bitigleri Üzerine İki Yeni Eser

Hüseyin Yıldız*

Köktürk harfli metinler denildiğinde akla ilk gelenler, her ne kadar Köktürk Bengütaşları olsa da çok farklı coğrafyalarda bu harflerin izlerine rastlandığı Türklük bilimi dünyasınca bilinen bir gerçektir. İlk örneklerinden günümüze kadar geçen zamanda içinde, sürekli yeni bengütaşlar keşfedilmekte ve bilim adamlarınca bazı sınıflandırma denemeleri yapılmaktadır. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un dört ana başlıkta ve 10 grupta sınıflandırdığı bu metinlerin ikinci grubunu Uygur Bitigleri oluşturmaktadır:

Köktürk Yazılı Metinleri

1. Köktürk Bengütaşları
2. Uygur Bitigleri
3. Yenisey Yazıtları
4. Diğer Yazıtlar
 - 4.1. Moğolistan'daki Diğer Yazıtlar
 - 4.2. Dağlık Altay Cumhuriyeti'ndeki Yazıtlar
 - 4.3. Kırgızistan Yazıtları
 - 4.4. Türkistan'daki Diğer Yazıtlar
 - 4.5. Kuzey Kafkasya Yazıtları
 - 4.6. Kırım, Balkanlar ve Macaristan'da Bulunan Yazıtlar
 - 4.7. Sekel Yazısı (Ercilasun, 2010: 128-146)

Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar konusunda tartışmalar sürmekte, hangi yazıtların bu döneme ait olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak konuyla ilgilenen Türkologlar *Tes*, *Tariat* ve *Şine Usu* bitiglerinin Uygur Kağanlığı'na ait olduğu düşüncesinde hemfikirdir. *Suci*, *Hoyto Tamir*, *I. II. ve III. Karabalgasun*, *Ar Hanin*, *Somon-Sevrey*, *Gürbelcin*, *Somon-Tes*, *Mutrın Temdeg* yazıtlarının ait olduğu dönem hakkında ise çeşitli fikirler ileri sürülmektedir:

<i>Osman Fikri Sertkaya (1995)</i>	<i>Tes, Terh/Taryat, Şine Usu, Karabalgasun Yazıtları</i>
<i>Osman Fikri Sertkaya (1998)</i>	<i>Tes, Terh/Taryat, Bayan Çor / Moyun Çor (Şine Usu), Hoytu Tamir, Karabalgasun (Orhun III), Üç Köşe (Gurvaljin), Somon-Tes</i>
<i>Árpad Berta (2004, 2006)</i>	<i>Tes, Taryat, Şine Usu, Süüci</i>
<i>Ahmet Bican Ercilasun (2006)</i>	<i>Tes, Taryat, Şine Usu, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun Bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın Temdeg</i>

* Arş.Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Asistanı, hyildiz@gazi.edu.tr

Cengiz Alyılmaz (2009)

Osman Mert (2009)

Hatice Şirin User (2009)

Erhan Aydın (2011)

Tes, Tariat, Şine Us, Karabalgasun I-II-III, Mutrın Temdeg

Tes, Tariat, Şine Us, Karabalgasun I-II-III, Mutrın Temdeg

Tes, Taryat, Şine Usu, Suci

Tes, Tariat, Şine Usu, Karabalgasun I-II, Gürbelcin, Hoyto Tamir

Burada tanıtımını yapacağımız iki eser de, Türkologlarca tartışmasız bir biçimde Uygur Kağanlığı dönemine tarihlendirilen ve her biri de 747-759 yılları arasında kağanlık yapan *Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan* adına dikilmiş olan *Tes, Taryat* ve *Şine Usu* yazıtlarını konu edinmektedir. Lâkin, kitapların tanıtımına geçmeden önce, söz konusu yazıtlar hakkında kısa bilgiler vermekte fayda vardır.

İlk olarak 1915'te *B. Ya. Vladimirtsov*'un bulduğu, ancak kaşifi tarafından kopya edilip yayımlanmasına izin verilmeyerek kaybolmasına sebep olunan **Tes** yazıtı; 1976'da *S. G. Klyaştorıny* ve *S. Karcavbay* tarafından tekrar bulunur. Halen Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nde koruma altına alınan yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır bulunmaktadır. Yazıtın ilk neşrini *S. Karcavbay* (1978) yapsa da, ilerleyen yıllarda *M. Şinehüü* (1980) ve *S. G. Klyaştorıny* (1984), *T. Ôsawa* (1999), *Á. Berta* (2004), *O. Mert* (2009), *H. Şirin User* (2009), *E. Aydın* (2011) da yazıtı neşrederler. *A. Róna-Tas*, *G. Doerfer*, *O. F. Sertkaya*, *T. Tekin* ise yazıt üzerinde çalışmaları bulunan diğer Türkologlardır.

Taryat/Tariat (Terh) yazıtının ilk parçası *Ts. Dorjsuren*; yazıtı ait taş kaplumbağa *Kh. Luvsanbaldan*, *M. Şinehüü*, *B. Bazilhan*, *S. G. Klyaştorıny*'den oluşan Moğol-Sovyet bilim heyetince 1969'da; kalan iki parça da *N. Ser-Odjav* ve *V. V. Volkov* tarafından 1970'te bulunmuştur. Bugün *Moğolistan Arkeoloji Müzesi*'nde bulunan yazıtın batı ve doğu yüzünde dokuzar, kuzey ve güney yüzlerinde ise altışar satır olmak üzere kaplumbağa altlığındaki satırla birlikte toplam 31 satır bulunmaktadır. Yazıt üzerindeki neşir çalışmaları *M. Şinehüü* (1975), *S. G. Klyaştorıny* (1980, 1982), *T. Tekin* (1982, 1983), *A. Katayama* (1999), *Á. Berta* (2004), *O. Mert* (2009), *H. Şirin User* (2009) ve *E. Aydın* (2011)'a aittir.

Uygur Kağanlığı yazıtları içinde en hacimlisi olan **Şine Usu** yazıtı *G. J. Ramstedt* tarafından 1909'da bulunmuş olup batı ve doğu yüzlerinde 12'şer, kuzey yüzünde 13 ve doğu yüzünde 15 olmak üzere toplam 52 satırdan oluşmaktadır. Bugün Arhangay Aymak'ın Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum sınırlarının kesiştiği Mogoyın Şine-Us bölgesinde bulunan yazıt hakkındaki neşir çalışmalarını *G. J. Ramstedt* (1913), *H. N. Orkun* (1936), *S. Ye. Malov* (1959), *G. Aydarov* (1971), *T. Moriyasu* (1999), *Á. Berta* (2004), *E. Aydın* (2007, 2011), *O. Mert* (2009) ve *H. Şirin User* (2009) yapmışlardır.

MERT, Osman (2009) *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Şine Us*, Belen Yayıncılık, Ankara, XI+337 s., ISBN: 978-9944-5006-7-8

Yüksek lisans tezini *Hamdullah Subhi'nin 'Dağyolu 2' Adlı Eserinde Söz Dizimi*¹ adıyla 1996'da, doktora tezini ise *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi*² adıyla 2002'de savunan Osman Mert bu çalışmasıyla, hocası Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'ın izinden gittiğinin bir kanıtını sunmaktadır. İsmail Doğan tarafından hazırlanıp Türk Dil Kurumu tarafından basılan *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar* (2000) ve *Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar* (2002); Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz ve Tsendiyn Battulga'nın hazırladığı ve TİKA tarafından yayımlanan *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü* (2001); Cengiz Alyılmaz'ın *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu* (2005) ve *(Kök)Türk Harfli Yazıtların İzinde* (2008) başlıklı çalışmaları ile Türkiye Türkolojisine özellikle de Eski Türkçe sahasına getirilen yeni bakış açısının devamı niteliğindeki bu çalışma hiç şüphesiz diğerleri kadar değerlidir.

Çalışmasını *Giriş*, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları* ve *Sözlük-Dizin* ana bölümlerinden oluşturan Mert; Uygur adı, Ötüken Uygurları, Ötüken Uygurlarında ekonomik ve yerleşik hayat, Ötüken Uygurlarının dini gibi konularda bilgi verdiği uzunca bir giriş bölümünden sonra çalışmanın esasını oluşturan ikinci bölüme geçer.

Dört alt başlıktan oluşan ve *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları* adını taşıyan ikinci bölümde ilk olarak *I., II. ve III. Karabalgasun Yazıtları* ile *Mutrın Temdeg Yazıtı* hakkında her biri birkaç paragraftan oluşan, kısa ancak açıklayıcı bilgilerin verildiği *Ötüken Uygur Dönemi Kağan ve Kumandan Yazıtları* alt başlığı gelmektedir. Söz konusu yazıtların fotoğraf ve çizimlerinin de bulunduğu bu bölümü, çalışmanın asıl sebebi ve çıkış noktası olan üç yazıtı, sırasıyla *Tes, Tariat (Terh / Terhiin Gol / Terh Irmağı)* ve *Şine Us / Moyun Çor Kağan* yazıtlarının işlendiği bölümler takip etmektedir.

Her üç yazıt hakkındaki bilgilendirici nitelikte olan birkaç sayfalık girişten sonra yazıtların ünlüler, ünsüzler, çift ünsüzler ve hece işaretlerine bağlı olarak yazım ve dil özellikleri verilmiştir. Ayrıca burada, renklendirilmiş tablolarla işaretlerin konumuna ve seslerin çıkış yerine bağlı farklılıklar da gösterilmiştir.

Buna göre 8 ünlü işareti Köktürk harfli metinlerde ve diğer Uygur Kağanlığı yazıtlarında olduğu gibi bu üç yazıtta da aynen tatbik edilmiştir. Grafemlerin yani iki işaretli (*kalın / ince*) ünsüzlerin yazımında genel itibarıyla aynılık görülse de bazen harflerin ters (aynalı görüntü) biçimlerinin kullanıldığına rastlanır. Mesela N² ve S/Ş¹ sesleri böyledir. Köktürk yazıtlarıyla

1 Mert, Osman (1996), *Hamdullah Subhi'nin 'Dağyolu 2' Adlı Eserinde Söz Dizimi* (Dan.: Yrd. Doç. Dr. Muhsine Börekçi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 286 s.

2 Mert, Osman (2002), *Kutadgu Bilig'de Hal Kategorisi* (Dan.: Yrd. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 228 s.

kıyaslandığında görülen en belirgin farklılık ise T¹ sesindedir. Bilinen genel Türk runik alfabesinde **𐰇** işaretiyle gösterilen T¹ sesi; Tes yazıtında **AA**, Tariat yazıtında **AAA**, Şine Us yazıtında ise **AAAA** biçimlerinde işaretlenmiştir. Benzer durumlara çift ünsüzlerde, tek işaretli ünsüzlerde ve hece işaretlerinde de rastlanmaktadır.

Eserde, yazıtlarla ilgili yazım ve dil özelliklerinden sonra, yazıtların epigrafik belgelenmesi bölümü gelmektedir. Öncelikle yazıtların ilgili yüzleri renklendirilmiş Köktürk harfleriyle gösterilmekte, sonra yorumlu yazı çevrimi verilmekte ve en son Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmaktadır. Yazıtların Köktürk harfli biçimlerini verirken renklendirme sistemi şu şekildedir:

Siyah	: Sağlam durumda olan harfleri göstermektedir.
Kırmızı	: Harcaubay ya da Klyastorniy tarafından yapılan ilk yayınlarda olan, ancak günümüzde aşınıp dökülen kısımları göstermektedir.
Mor	: Tamamen yok olmak üzere olan harfleri göstermektedir.
Mavi	: Okunabilen ancak aşınıp dökülmeye yüz tutmuş harfleri göstermektedir.
Yeşil	: (Altta veya üstten) bir kısmı kırılmış olan harfleri göstermektedir.
.....	: Tamamen dökülmüş/yok olmuş harfleri göstermektedir.
Yükseltilmiş Kırmızı	: Yazıttan kopan ve şu an herhangi bir parça üzerinde bulunmayan harfleri göstermektedir (Mert, 2009: 124)

Çalışmada verilen, yazıtlara ait genel, ayrıntılı ve estampajlı görüntüler; yazıtların zamana bağlı durum tespiti için de önem arz etmektedir. Böylece, görüntü tespiti içeren kendisinden önceki çalışmalarla yapılacak kıyaslamalarda kullanılmanın yanı sıra; kendisinden sonra yapılacak bu tip çalışmalara da bir karşılaştırma unsuru olarak yansiyabilecektir.

Sözlük-Dizin bölümüyle devam eden çalışmanın bu bölümü, adından anlaşılacağı üzere, kelime ve kelime grubundan oluşan verilerin anlamca Standart Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını ve gramatikal dizinini birlikte içermektedir.

Çalışmanın yaklaşık 45 sayfalık (s. 289-334) bibliyografya bölümünden sonra bir de iki tam sayfayı kaplayan Moğolistan Haritası yer almakta ve burada ve malum yazıtların yerlerinin işaretlendiği görülmektedir.

AYDIN, Erhan (2011), Uygur Kağanlığı Yazıtları, Kömen Yayınları, Konya, 196 s., ISBN: 978-975-6527-83-2

Yüksek lisans tezini Şerhü'l-Menar *Grameri*³ adıyla 1997'de, doktora

³ Aydın, Erhan (1997), Şerhü'l-Menar *Grameri* (Dan.: Prof. Dr. Mustafa Canpolat), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 122 s.

tezini ise *Türk Dilinde Zaman Adları*⁴ adıyla 2002’de savunan ve daha önce Şine Usu Yazıtı⁵ ve *Türk Runik Kaynakçası*⁶ başlıklı kitap çalışmalarına imza atmış olan Erhan Aydın; bu eseriyle üçüncü kitabını Türkoloji âleminin dikkatine sunmuş oluyor.

Erhan Aydın’ın *Uygur Kağanlığı Yazıtları* adını taşıyan yeni çalışması bu üç yazıtın neşri olup 2011 yılında Kömen Yayınları arasından çıkmıştır. Aydın’ın, daha önce müstakil bir kitap olarak neşrettiği Şine-Usu yazıtını; Tes ve Tariat (Terh) yazıtlarıyla birlikte yeniden yorumlaması şüphesiz hem Türkiye Türkolojisi hem de dünya çapındaki runik metin çalışmaları bakımından önemlidir.

10 bölümde tertip edilen çalışmanın ilk üç bölümü giriş mahiyetinde olup *Uygur Adı, Tokuz Oguz ve On Uygur, Uygurlar ve Uygur Kağanlığı* başlıklarını taşımaktadır. Uygur adıyla ilgili olarak Kâşgarlı Mahmud, Ebu’l-Gazi Bahadır Han, V. Thomsen, J. Németh, S. G. Clauson, J. R. Hamilton, S. Tezcan, İ. Kafesoğlu, P. B. Golden ve J. P. Roux’nun görüşüne ve $d > y$ gelişmesine değinen Erhan Aydın; ikinci ve üçüncü bölümde tarihî bilgiler verdikten sonra Jiu Tang-shu’nun verdiği 9 Uygur boyu ile Reşidüddin’in belirttiği 10 Uygur boyuna da değinmektedir:

Jiu Tang-shu (9 Uygur boyu)

1. *Yaglakar / Yaglakır*
2. *Hou-tou-ko [Hu-duo-ge]*
3. *Hou-Kiu-lo-wou [Hu-luo-wu]*
4. *Mo-ko-si-ki [Mo-ge-xi-qi]*
5. *A-wou-tchö [A-wu-di]*
6. *Ko-sa / Kasar [Gesar]*
7. *Hou-wou-sou [Hu-wa-su]*
8. *Yo-wou-ko [Yao-wu-ge]*
9. *Hi-ye-wou [Xi-ye-wu]*

Reşidüddin (10 Uygur boyu)

1. *İşgil*
2. *Ütiğer*
3. *Bökr / Bökır / Tökır*
4. *Örkundur*
5. *Tülār / Tülü / Tülür*
6. *Tārdār / Badār*
7. *Ad.r*
8. *Üç-Tābīn*
9. *Kamlāncū*
10. *Ötikān*

Çalışmanın dördüncü bölümü sırasıyla Tes (s. 30-37), Tariat (Terh) (s. 38-58) ve Şine Usu (s. 59-90) yazıtlarının metin neşirlerinin yapıldığı bölümdür. Daha önceki yazıt neşirlerinden farklı olarak satır altı metoduyla, üç satırlık usulle (ilk satırda runik harfli metin, ikinci satırda transkripsiyonlu metin ve üçüncü satırda tercüme metin) ele alınan metinlerin dipnotlarında, aynı Mert de

4 Aydın, Erhan (2002), *Türk Dilinde Zaman Adları* (Dan.: Prof. Dr. Mustafa Canpolat), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 290 s.

5 Tanıtma metni için bk. Yıldız, Hüseyin (2008), AYDIN, Erhan (2007), *Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, Çorum, ISBN: 978-975-6467-25-1, Dil Araştırmaları (Uluslararası Hakemli Dergi), Sayı: 2 (Bahar 2008), s. 149-150.

6 Tanıtma metni için bk. Yıldız, Hüseyin (2008), AYDIN, Erhan (2008), *Türk Runik Kaynakçası*, Karam Yayınları, Çorum, ISBN: 978-975-6467-27-5, Dil Araştırmaları (Uluslararası Hakemli Dergi), Sayı: 2 (Bahar 2008), s. 151-152.

olduğu gibi, önceki çalışmalara dair atıflara da yer verilmiştir. E. Aydın'ın, Tes yazıtının neşrinde Berta, Klyaştorıny, Mert, Ôsawa, Şirin User; Tariat (Terh) yazıtın neşrinde Berta, Klyaştorıny, Katayama, Mert, Şirin User, Tekin; Şine Usu yazıtının neşrinde ise Aydarov, Berta, Malov, Mert, Morıyasu, Orkun, Ramstedt, Şirin User neşirlerine mukayeseli atıflarda bulunması ve üç yazıtla ilgili olarak toplam 1276 dipnota yer vermesi çalışmanın önemini bir kat daha artırmaktadır.

Üç yazıtın ortak dizininin oluşturulduğu beşinci bölümden sonra, işlenen her kelime hakkında uzun açıklamaların bulunduğu altıncı (*Yer Adları*), yedinci (*Boy ve Halk Adları*) ve sekizinci (*Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri*) bölümler gelir. 62 yer adı, 35 boy ve halk adı ve 27 unvan ve unvan niteleyicisi hakkında verdiği mukayeseli görüşlerle birlikte çoğu zaman kendi görüşünü de ileri süren E. Aydın, böylece onomastik ve tematik çalışmalar için de fikir verici, kaynak niteliğinde notlar kaleme almıştır denilebilir.

Yaklaşık yirmi sayfalık kaynaklar bölümünden sonra yer alan son bölümde ikisi Tes, ikisi Tariat (Terh) ve kalanı Şine Usu yazıtına ait toplam 7 fotoğraf bulunmaktadır.

Her iki çalışma da şüphesiz, Türkolojiye getirdikleri gerek yeni bakış açıları ve yeni okuma denemeleri gerekse dipnotları ve notları bakımından değerlidir. Atatürk Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Osman Mert'i ve Erciyes Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Erhan Aydın'ı mezkûr çalışmaları sebebiyle tebrik ediyor ve runik harfli metinler üzerindeki metin neşri çalışmalarının devamını diliyoruz.

Kaynaklar

- AYDIN, Erhan (2011), *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya, 196 s., ISBN: 978-975-6527-83-2
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2010), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları (9. Baskı), Ankara.
- HİRİK, Erhan (2011), [Tanıtma] *Osman Mert, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Sine Us. Belen Yayıncılık, Ankara, 2009*, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2011, Sayı: 29, s. 157-163.
- MERT, Osman (2009) *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Sine Us*, Belen Yayıncılık, Ankara.
- ŞAHİN, İbrahim (2010), [Tanıtma] *Osman Mert, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Sine Us. Belen Yayıncılık, Ankara, 2009*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, X/2 (Kıs 2010), s.190-192.
- YILDIZ, Hüseyin (2008), [Tanıtma] *Erhan Aydın, Şine Usu Yazıtı, Karam Yayınları, Çorum, 2007*, Dil Araştırmaları, Bahar 2008, Sayı: 2, s. 149-150.